УДК: 821.512.145

Д.Ф. Заһидуллина

ФАТИХ ӘМИРХАН ПУБЛИЦИСТИКАСЫ: КЫЙБЛАЛАР АЛМАШЫНГАН ЧАКЛАРДА (1913–1925)

Статья посвящена публицистической деятельности Фатиха Амирхана в 1913–1925 годах. Рассматриваются малоизвестные публикации, увидевшие свет на страницах газеты «Әлислах», журнала «Аң»; анализируется творческая эволюция его политических, национальных, общественно-философских и культурно-эстетических взглядов. Установлено, что Ф. Амирхан до 1917 года оставался одним из ведущих авторов социально-политических аналитических статей, лидером татарского возрождения. Он был сторонником идеи прогресса татарского народа, в критике и публицистике выступал за развитие национального образования, науки, культуры. В послереволюционный период он пытался разъяснить своему народу смысл перемен, однако в целом был отстранен от журналистской деятельности.

Ключевые слова: татарская литература, Фатих Амирхан, возрождение нач. XX века, «Аль-Ислах», «Анг», публицистика, критические статьи.

The article is devoted to the journalistic activity of Fatih Amirkhan in 1913–1925. Little-known publications published on the pages of the newspaper “Al-Islah” and the magazine “An” are considered; the creative evolution of his political, national, socio-philosophical, cultural and aesthetic views is analyzed. It is established that F. Amirkhan remained one of the leading authors of socio-political analytical articles and the leader of the Tatar renaissance until 1917. He was a supporter of the idea of the progress of the Tatar people, and in criticism and journalism he advocated the development of national education, science, and culture. In the post-revolutionary period, he tried to explain to his people the meaning of change, but was generally excluded from journalistic activities.

Keywords: Tatar literature, Fatih Amirkhan, renaissance of the beginning. twentieth century, “Al-Islah”, “Ang”, journalism, critical articles.

Фатих Әмирханның «Әлислах» чыгудан туктагач бераз сүлпәнләнеп-салмакланып калган публицистик эшчәнлеге 1913 елдан кабат ялкынланып китә. Чөнки 1912 елның ахырында татар вакытлы матбугаты мәйданында хасил булган яңалыклар нәкъ менә аның исеме, эш-гамәлләре белән бәйле булалар дисәк, ялгышмабыз.

1912 елның 10 декабрендә китап сатучы Кәримовлар канаты астында иҗтимагый-сәяси мәсләкле көндәлек «Кояш» газетасы чыга башлый. Ул 1918 елның 24 июненә кадәр яши, 1915 елның 9 апреленнән мөхәррире Зәкәрия Садретдинов була. Әмма беренче көненнән «Кояш»ның кыйбласын һәм һәр санның эчтәлеген билгеләүче, авторлар туплаучы, язмаларны бастыру мәсьәләләрен хәл итүче, оператив рәвештә аны җитмәгән материаллар белән «ипләп-сипләп» баручы –

Фатих Әмирхан. Шуңа да XX гасыр башы татар җәмәгатьчелегендә бу газета аның шәхесе һәм исеме белән бәйле кабул ителә.

Моннан тыш, Фатих Әмирхан белән Габдулла Тукай Казан шәһәренең зыялы яшьләрен моңа кадәр татар дөньясында күрелмәгән югары сыйфатлы, затлы бер журнал чыгару идеясе белән рухландыралар, «Гасыр» китап нәшриятының бер оештыручысы Әхмәтгәрәй Хәсәнине журналның мөхәррире булырга күндерәләр. 1912 елның 15 декабреннән Казанда ике атнага бер тапкыр чыга башлаган матур әдәбият, нәфис сәнгать һәм әдәби тәнкыйть журналы Г. Тукай тәкъдиме белән «Аң» исемен ала. 1918 елның мартында чыгудан туктаганчы, журналның эчтәлеген билгеләүдә Әмирхан әйдәп баручылардан була.

Әмирханның «Аң»да дөнья күргән үз публицистик мәкаләләре күп түгел, әмма алар газетага әзерләнгәннәрдән аналитик юнәлешле булуы белән аерылып тора. Әйтик, Казанда кызлар гимназиясе ачу хәбәренә нисбәтле язылган «Милли кызлар гимназиясе мөнәсәбәте илә» («Аң», 1913, № 3) язмасында әдип татар мәгарифе тарихына күз ташлый, аның башлангыч мәктәпне үзгәртү этабын узып, урта баскычларда яңача укытыла башлауны ассызыклый. Татар мәгарифендәге вазгыятьне әдип башка төрки халыкларның уку-укыту мәйданындагы хәл-әхвәл белән чагыштыра һәм гаять кызыклы күзәтүе белән уртаклаша. Ул башкаларда мәгариф реформасының югарыдан башлануын әйтә, татарларның бу хәрәкәтне «түбәннән», гади халыкка заманча аң-белем бирерлек шартлар тудырудан алып китүен хуплый, 20 ел эчендә булдырылган татар мәгариф системасын халык аңын үстерү фундаменты дип атый: «Нәтиҗәсендә, әлегә аз күренә торган, ләкин яхшы ук сизелә торган бер фундаментның вөҗүдкә килә башлаганыны күрәмез: яшүсмерләремез язу таныйлар, китап укыйлар... Шуның аркасында әдәбият тарала ала. Әдәбият аркасында милли аң, милли монафәгане (*файданы*) аңлау вә гомумән дә мәдәният адымнары башлана» [6: 191].

Кызлар гимназиясе ачылу хәбәрен – чираттагы адым, алгарыш яклыларның олы җиңүе дип кабул иткән әдип болай ди: «Мәгълүматлы, милли рухлы аналар җитештерүгә муаффәкъ булган (*ирешкән)* милләтнең иң нык фундамент өстенә баскан милләт булачагы бик ачык» [6: 192].

Ул татар дөньясындагы һәр вакыйга яки күренешкә – милләтне үстерү, алга җибәрү, милләтпәрвәр яшьләр тәрбияләү ягыннан якын килә. «Балаларга бәйрәм (Мәүлид мөнәсәбәте илә)» мәкаләсе (Аң, 1913, № 4), татарларның дини һәм милли бәйрәмнәрен ничек уздыруына анализ ясап, боларны балалар өчен күңелле итеп оештыруның милли үзаң булдыруда, татарлыкны ныгытуда, үзләрен татар милләтенең бер вәкиле дип горурлану тәрбияләүдә – иң зур чараларның берсе икәнлеген сөйли. «Җырчыларымыз (Театр вә музыка)» (Аң, 1915, № 15–16) язмасында исә татар сәхнәсендә исем-ат казанган җырчылар Камил Мотыйгый, Фәттах Латыйпов, Фатыйма

Ихсанова, Сатирә Әхмәдиеваларның тавышы, аһәңе-моңы, музыканы аңлавы, репертуары аның тарафыннан тәнкыйть күзлегеннән кичерелә. Яңа гына сәхнәгә менгән җыр сәнгатенә Әмирхан югары таләпләр куя.

Журналдагы берничә язма узган көннәрне искә төшереп, аерым шәхесләр турында хатирәләр уртаклашып язылган. Якын дусты, фикердәше Тукайның иртә үлемен бик авыр кичергән Әмирхан «Тукай тугрысында искә төшкәннәр» (Аң, 1913, № 9) дигән күләмле язмасында шагыйрь турындагы хатирәләре белән уртаклаша. Исмәгыйль Гаспралы вафатына нисбәтле язылган «Олуг милләтче тугрысында кечкенә бер хатирә» (Аң, 1914, № 18) төрки халыкларның олы мәгърифәтчесенә югары бәя биреп, аны «Милләт мәдәниятенең бабасы» дип зурлый. «Сәхнәмезнең ун яше мөнәсәбәте белән» (Аң, 1916, № 16–17) мәкаләсендә Әмирхан татар театрына ун ел тулу уңаеннан шушы тарихны күздән кичерә, милли сәхнә сәнгатен барлыкка китерүгә өлеш керткән шәхесләрне барлый, шул юлдагы адымнарны искә төшерә. «Поляк мөхәррире Сенкевич» (Аң, 1916, № 19–20) Генрих Сенкевичның үлеменә нисбәтле язылган. Әмирхан аның поляклар өчен чын милли язучы булуына игътибар итә, әсәрләренең халык аңын, карашын, тормышын үзгәртүе турында сөйли, Сенкевич әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итү хакында сүз алып бара. Әмирхан, татар укучыларына «Галәбә иткән Бартек» һәм «Познаньдагы мөгаллимнең көнлек дәфтәреннән» әсәрләре кызыклы һәм файдалы булыр иде дип искәртә. Шул рәвешле, сиздерми генә, каләмле яшьләргә юл күрсәтеп куя.

Татар мәдәниятендәге җитешсезлекләргә мөнәсәбәт белдереп, Әмирхан «Аң»га ике мәкалә яза. «Тәрҗемә – тәфсир»дә (Аң, 1916, № 15) Габдулла Гыйсмәтинең Коръән китабын татарчага тәрҗемә итү омтылышы тискәре бәяләнгән. «Бер “мәшһүрә”нең Усиягә сәяхәте (Пародия)» (Аң, 1915, № 17) ярым әдәби, ярым публицистик формада булып, ул еллар матбугатында татар кешеләренең үз сәяхәтләре хакында күпләп мәгънәсе булмаган мәкаләләр бастыруыннан көлеп, шуларга пародия итеп эшләнгән.

«Кояш» битләрендә исә Ф. Әмирханның кайчандыр «Әлислах»та нигезләнгән юнәлешләрдә бик күп язмалары бирелеп бара. Бу яктан, хәзер инде аның үткен каләменең иҗтимагый-сәяси проблемалардан милли-мәдәни якка борылуын да әйтергә кирәк. Әмма һәр язма диярлек татар халкы тормышындагы, милләт алгарышындагы күренешләргә кагылмый калмый.

1913 елда татар матбугаты, Романовлар династиясе патшалык итүенең өч йөз еллыгы уңае белән, хөкүмәттән күп кенә эшләр башкарырга рөхсәт һәм матди ярдәм алу мәсьәләсен гел куертып тора. Шушы дулкында «Йолдыз» газетасында, 5 хәзрәт язган мәкаләгә җавап итеп, Әмирхан «Биш хәзрәт» (Аң, 1913, 11 февраль) язмасы белән чыга, анда мөселманнар өчен берәр гыйльми җәмгыять, татар хатын-кызлар мәктәбе ачу «Кояш» газетасының инициативасы

икәнлекне искәртә, хәзрәтләрнең исә моңа каршы чыгуларына, җирле хакимият вәкиле М.Н. Пинегин белән киңәшеп, ятим кызларга приют (дареләйтам) булдыру ягын куәтләвенә борчылуын белдерә. Әмма сөйләшү шушы ноктада тәгәлләнми: шушы мәсьәләгә нисбәтле Зәки Вәлидинең «Вакыт» газетасындагы репликасы Әмирхан тарафыннан шактый усал берничә мәкалә бастырылуга сәбәп була. Алар арасындагы каршылык ниндидер шәхси мөнәсәбәтләргә бәйле булмыйча, Вәлидинең татар җәмгыятен каралтырга тырышуы – бу язмаларга тәфсиллерәк тукталырга мәҗбүр итә.

Әмирхан «Зәки хәлфәң нишләтте!» (Аң, 1913, 15 февраль) мәкаләсендә Вәлидинең кайсы гыйбарәләре хаксыз, ялган булганны күрсәтеп бара. «Казан халкы – эшсез көйгә шөһрәт чыгарырга сөя торган халык», «Гимназия өчен мөгаллимәләр юк; бу кадәр мөһим мөәссәсәнең (*оешма, учреждение*) уставын, программаларын әсаслы (*төпле, нигезле*) сурәттә тәфтиш итеп (*тикшереп*)... эшләп чыгарырлык кешеләр дә юк», «Гимназиянең киләчәге өмидле бер сурәттә булып чыгуы бик шөбһәле» [6: 201] кебек гыйбарәләрдә ул алгарыш юлына чыккан татар милләтеннән көлү күрә.

Ф. Әмирхан мәкаләсе З. Вәлиди тарафыннан да, башка кайбер зыялылар тарафыннан да игътибарсыз калмый: җавап языла. Әмирхан да берничә язмада («Үз-үзеңне “эре” тот» (Аң, 1913, 5 март), «Муса әфәнде Бигиев һәм Шакир әфәнде Мөхәммәдьяровка минем җавабым» (Аң, 1913, 5 март), «Кәрлә дустка» (Аң, 1913, 14 март), «*** (Муса әфәнде...)» (Аң, 1913, 29 март), «Агач телле ташкурчаклар» (1913, 7 апрель), «Гайре мәҗбүри нәсыйхәт» (Аң, 1913, 17 апрель)) фикерен дәвам итә, милли мәсьәләләрне тикшергәндә әдәпкә, үзара ихтирам итешүгә чакыра.

Шуңа охшаш хәл Әмирханның «Мирза һәм рус теле» (1914, 11 сентябрь) сатирик мәкаләсенә – Сәетгәрәй Алкинның (1867–1919) татар вакытлы матбугатын сугыш хәбәрләрен бозып басуда, анда эшләүчеләрне рус телен белмәүдә гаепләп чыгуына җавапка – нисбәтле кузгалып ала.

Тукайга багышланган санда Ф. Әмирхан «Иннә лилләһи вә иннә иләйһи раҗигун» (Аң, 1913, 4 апрель) дигән, татарның вакытсыз бакыйлыкка күчкән сөекле шагыйре хөрмәтенә хушлашу яза. «Тукаев – кайгы-хәсрәт баласы, моңнар шагыйре, авыр тойгылар, авыр мәшәкатьләр җырчысы иде. Ул шуларны җырлап үскән, шуларны җырлап торды, шуларны җырлый-җырлый вафат та итте. Милләтемезнең бөтен халык җырларындагы төп аһәң, кайгы, хәсрәт, авыр моң аһәңе аның шигырьләрендә дә төп көй, әсас иде. Менә шуңар күрә аны халык бик яшьләй үз шагыйре итеп таныды; аны аңлады, ул җырлаган нәрсәләрнең үз рухындагы нәрсәләр икәнен тойды» дип, әдип бу үлемнең үзе өчен дә, татар дөньясы, милләт өчен дә гаять зур югалту булуын ассызыклый, кайгысы белән уртаклаша. Бер елдан соң Әмирхан «Тукай үлем алдыннан (Хатирә)» (Аң, 1914, 2 апрель) дигән истәлеге белән уртаклаша.

1913–1917 елларда «Кояш»та басылган аерым бер публицистик мәкаләләрдә Әмирхан кайбер шәхесләр белән очрашуларын бәян итә, аларның игелекле гамәлләрен бәяли. Әйтик, «Мәхмүд Әсгадь әфәнде хәзрәтләре белән “Кояш” сайфиясендә мосахәбә»дә сүз (Кояш, 1913, 5 август) хокук белгече, язучы, дәүләт эшлеклесе Мәхмүд Әсгадь бине Әмин Сәеди Шәһринең Казанга килүе турында бара. Әдип үзара гәпләшүне тасвирлап бирә, әңгәмәдәшенең карашлары белән таныштыра. «Вамбери» (Кояш, 1913, 4 сентябрь) язмасында шәркыятчы, лингвист, язучы Арминий Вамбери (1832–1913) турында мәгълүмат җиткерелә. «Наил бәк һәм иптәше белән мосахәбә» (Кояш, 1914, 28 апрель) Төркиядән Катанов китапханәсен сатып алырга килгән Наил Рәшид бәк һәм Гомәр әфәнде бин Хаҗи Рамазан белән аралашу хакында сөйли.

1915 елда әдип Шиһабетдин Мәрҗанигә багышланган берничә эчтәлекле һәм күләмле язма әзерли. «Безнең хыялларда Мәрҗани күләгәсе» (Кояш, 1915, 9 гыйнвар) Ш. Мәрҗанинең тууына 100 ел тулуга нисбәтле язылган. Автор аны фикер иясе һәм галим, үзе өчен идеал дип атый, аның образы татарның якты киләчәгенә өмет уята дип белдерә. «Мәрҗани хатирәсенә мәҗмуга» (Кояш, 1915, 16 апрель) бөек мәгърифәтченең тууына 100 ел тулуга багышлап чыгарылган җыентыкка бәяләмә итеп язылган. Әлеге эшне хуплап һәм куанып, Әмирхан: «Бу көнгә кадәр үзенең мөхлисләренә (*дусларына)* дә бихак мәгълүм булмаган Мәрҗани бу мәҗмуга аркасында бөтен татар әһле галәмендә ап-ачык мәгълүм була алачактыр» [7: 135], ди. Ул җыентыкка кергән һәр мәкаләгә җентекле анализ ясый, уңай һәм җитешмәгән якларын күрсәтә. Язма: «Моннан соң Каюм Насыйри, Тукай һәм Гаспринский хәзрәтләре хакында шушындый җитди вә фәнни мәҗмугалар чыгуын өмид итәргә каладыр» [7: 137] дигән сүзләр белән тәгәлләнә.

Газетада Ф. Әмирхан төрле жанрларда мәкаләләр бастыра. Әйтик, «Хыял галәменнән» (Кояш, 1913, 20 август) – ярым әдәби, ярым публицистик планда татарның киләчәге турында сөйли: имеш, хикәяләүче көннәрдән бер көнне уянып китсә, Русия мөселманнарының берьеллык тиешле садакалары исәбенә зур бер «милли фонд» төзелгән; шуның акчалары ун мең мәхәлләдәге ун мең башлангыч мәктәпкә бүлеп бирелгән, калганнары ятим балалар һәм картларны тәрбия итәргә тотылган. Шул рәвешле, көлү, уен формасында әдип үзенең милләт киләчәге турындагы хыяллары белән таныштыра.

Тагын бер күләмле язма – «Кыска бер сәфәрдә» (Кояш, 1913, 20, 22, 25, 26, 27 сентябрь һәм 6 октябрь) – сәяхәтнамә рәвешендә иҗат ителгән. Ул Ф. Әмирханның 1913 елның сентябрендә Сембер губернасында күргәннәре турында сөйли. Рус авылын, мондагы көнкүрешне татар авыллары белән чагыштыру хикәяләүчегә күпмедер канәгатьлек бирсә дә, язучы юлда очраган татарлар көнкүрешендәге күп кенә тискәре күренешләргә игътибар итә. Аерым алганда, татарларның үз исемнәрен русчалаштырып әйтүне табигый кабул итүе, татар-

лар өчен – үз, руслар өчен – бозык исемдә йөрүләре шундыйлардан. Әдип моны милли үзаңны җимерә торган күренеш дип атый. Юлда баргандагы сөйләшүгә сылтап, ул Н.Ф. Катановның И.Н. Харитонов әлифбасы хакындагы дөреслеккә туры килмәгән мәкаләсен тәнкыйтьләп уза, бу әлифбаны бертуган Рәмиевләр эшләгәнне искәртә. Харитонов календарьларының бәһале һәм заманнан артта калган булуын күрсәтә. Шуларга бәйле, чит милләтләрнең татарлар хакында рус матбугатында чыккан һәм дөреслеккә туры килмәгән язмалар аша фикер йөртүен олы бер мәсьәлә итеп мәйданга куя. Аның артында – рус матбугатына татарларга кагылышлы яхшы язмалар әзерләү дә, татар мәдәниятенең иң матур үрнәкләрен рус теленә тәрҗемә итү дә, аерым бер татар шәхесләре хакында мәгълүматлар әзерләү дә калкулана.

Ф. Әмирханның «Мәдрәсәләремездә әдәбият дәресләре» (Кояш, 1913, 29 сентябрь) шул исем белән «Әлислах»та басылган язманың дәвамы кебек тоела. Әдип кабат мәдрәсәләрдә әдәбият укытуга мөрәҗәгать итә, моны алда торган иң мөһим эшләрнең берсе итеп карый. «Әүвәлге мәдрәсәләр никадәр тормышка истигъдадсыз (*сәләтсез*) кешеләр чыгарсалар, хәзерге мәдрәсәләремез дә тормыштан шулкадәр ерак кешеләр җитештерәләр», дип, әдип «Моның сәбәбе нәрсә?» дигән сорау куя. «Мәдрәсәләремезнең хәяттан бик ерак булуларының күп сәбәпләре арасында, занымча, боларда татар әдәбияты укытылмавы – иң баш сәбәпләрнең берседер» [7: 124], ди ул.

«Милли көтепханә һәм музәханә» (Кояш, 1913, 10 ноябрь) шулай ук татар дөньясы өчен актуаль бер мәсьәләгә игътибар юнәлтә. «Үз-үзләрен сөя торган милләтләрдә бер гадәт бар: алар үзләренең тарихларына, тарихларына мөтагалликъ асаре гатикаләренә (*бәйле борынгы әйберләренә*) бик зур әһәмият бирәләр» [6: 237] дип, әдип кавемдәшләренең моны кирәк санамауларына сызлана. Үзенең борынгы нәселләрдән Габдулла Апанаевка мөрәҗәгать итүен, Хәсән Акчуриннарда, Мәрҗанидә, Галимҗан Барудида зур китапханә барлыгын телгә ала һәм, «хәзер иске китапларымызны вә әсәрләремезне саклар өчен бер көтепханә вә музәханә вөҗүдкә китерергә бик вакыт җиткән икәнлеге күренәдер» дип, боларны бер урынга туплаган бер музей оештыру тәкъдиме белән чыга.

Ф. Әмирхан язмаларының географиясе элеккечә үк бик киң. «Төркестан шивәсендә матбугаты мувәкъкатә» (Кояш, 1913, 4 октябрь) язмасында ул Урта Азиядә төрки телләрдә матбугат булдыру мәсьәләсенә кагыла. «Бәйлис эше мөнәсәбәте белән» (Кояш, 1913, 8 октябрь) дигән баш мәкаләдә патша хөкүмәте тарафыннан 1913 елда Киев шәһәрендә яһүд Менахем-Мендел Бейлиска каршы оештырылган суд процессының ни өчен дөньяда бер символик вакыйга буларак кабул ителүе аңлатыла. «Бездә вә кардәшләремездә сөтрә (*пәрәнҗә*) мәсьәләсе» (Кояш, 1913, 11 декабрь) Кавказ мөселманнарында хатын-кызларның качуларына мөнәсәбәт белдереп язылган. Әдип кавказлы ирләрнең ватаныннан күчеп китүен, чит милләт хатыннарына өйләнүен дә – бу җирлектә хатын-кызга ирек бирелмәүгә бәйләп

карый. Казан татарларындагы вазгыять белән чагыштырып, болай ди: «Сөтрә мәсьәләсе без, Казан татарлары, арасында да бервакыт зур низаглы бер мәсьәлә булып тора иде. Ләкин тугры вә куәтле миллият тойгысы уяну, халыкта милли аң арту белән хәзер инде ул мәсьәлә үз-үзеннән хәл ителү юлында бара. Бу мәсьәләнең иң низаглы көннәрендә халкымызның бер дәрәҗә игътидал (*уртачалык)* саклап вә фикер йөртеп хәрәкәт иткәнен хәтеремезгә алып, без бу акыллы халыкны яхшырак аңларга вә аның гакыллылыгы алдында ихтирам итәргә мәҗбүрмез».

Әмирхан күп кенә яшерен, матбугат мәйданына чыкмый торган мәсьәләләргә кагылудан да курыкмый. Әйтик, каршылыклы кабул ителә торган «Кызганыч бу тәнасеб!»тә (Кояш, 1913, 9 октябрь) Санкт-Петербург мәчетенә Бакудан затлы люстралар бүләк ителүгә бәйле, Аллаһ йорты – мәчет – зиннәтле булырга тиешме, әллә анда кеше аскетлык фикерен ныгыту өчен килергә бурычлымы дигән сорау тирәсендә фикер йөртелә. «Җилгә киткән батырлык» (Кояш, 1913, 11 октябрь) Кавказ мөселманнарындагы кан үче традициясенә мөнәсәбәт белдереп язылган. Аларда, тормыш-чынбарлык күренешләреннән бигрәк, әдипнең фәлсәфи уйланулары, милли һәм дини традицияләр, гадәтләр, карашларны – кешелек язмышы ноктасыннан бәяләү алга чыга.

«Дини мәктәп һәм мәдрәсәләр хакындагы истифсарга даир» (Кояш, 1913, 15 октябрь) Эчке эшләр министрлыгы каршындагы Чит диннәрнең рухани эшләре буенча департамент директорының мөфти хәзрәтләренә конфессиональ яки дини мәктәпләрнең хәленә һәм киләчәгенә кагылышлы сорау белән мөрәҗәгатенә нисбәтле язылган. Әмирхан бу сорауга җавап булырлык берничә мәсьәләгә игътибар юнәлтә. Аныңча, шәригать күзлегеннән караганда, бу мәктәпләр дин гыйлеменнән һәм фәннәрдән мәгълүматлы кешеләр әзерләргә тиеш, шуңа да аларның программаларына фәннәр кертелү зарур. Тәрбияне ана телендә бирү – пәйгамбәрдән килә торган фарыз, мөгаллимнәр исә дин әһеле дә, гыйлем кеше дә, ышанычлы һәм абруйлы шәхес тә булырга тиешләр.

1913 елда И.Н. Харитонов матбагасында басылган Коръәндә хаталар, ялгышлар табылу уңае белән Ф. Әмирхан берничә мәкалә бастыра. «Коръән бозу» (Кояш, 1913, 14 ноябрь) дигән беренче язмада ул үзе тапкан хаталарны күрсәтеп уза, монда аның дин гыйлемен тирән үзләштергән булуы күренә. «Харитонов җавабы мөнәсәбәте белән» (Кояш, 1913, 2 декабрь) дә наширнең фикере белән килешмәвен белдерә. «Харитоновның судка мөрәҗәгате»ндә (Кояш, 1914, 9 июль) Харитоновның Коръәнне бозу хакында мәкаләләр бастырган өчен «Кояш» һәм «Йолдыз» мөхәррирләрен судка бирү вакыйгасы сөйләнә.

1913 елда эшләнгән милли мәдәни эшләргә күзәтү ясаган «1913 нче ел. Милли эшләр» (Кояш, 1914, 1 гыйнвар) аналитик язмасы – сугыш алды хәвефләрен, бәйрәмнәр һәм җыеннарны, югалтулар-

ны санап, әдәбиятның матур әсәрләр бирә алмавын, күп кенә матбугат органнарының ябылуын әйтә, елның уңышсыз булуын искәртеп тәмамлана.

Әдип алга таба да бәйрәмнәр, яңа китаплар хакында язуын туктатмый. «Бәйрәм итик»тә (Кояш, 1914, 22 гыйнвар) Мәүлид бәйрәмен зурлап уздыруны хупласа, «“Мөгаллим”»дә (Кояш, 1914, 27 гыйнвар) Гаяз Исхакыйның шул исемдәге пьесасы буенча куелган спектакльгә бәя бирелә. «Балалар кичәсе» (Кояш, 1914, 28 гыйнвар) Мәүлид бәйрәме уңаеннан Шәрык клубында Балалар кичәсе уздырылуга багышлана. «Уфада әдәбият кичәсе (Үз мөхбиремездән)» дә (Кояш, 1914, 7 февраль) мәкалә исеменә чыгарылган чара турында сөйли. «Сабан туенда» (Кояш, 1914, 11 май) Казанда Сабан туен уздыру, соңгы елларда бу чарага килеп кергән яңалыклар хакында. Корбан гаете белән котлап, сугышка ачынып язылган «Йа, Аллаһы, галәбә вә тынычлык җибәр!» (Кояш, 1914, 17 октябрь) язмалар арасында эмоциональлеге белән аерылып тора. «Театр һәм музыка» (Кояш, 1916, 8 март) татар артистлары тарафыннан Кариев бенефисына багышлап «Ревизор» комедиясе уйналу мөнәсәбәте белән язылган. «Икенче адым» (Кояш, 1916, 30 октябрь) мәкаләсе 1916 елның 29 октябрендә Фатиха ханым Аитованың кызлар гимназиясе ачылу уңаеннан әзерләнгән. Әдип аның татар кызлары өчен татар телендә укытыла торган урта мәктәп булуын алгарыш юлында зур җиңү дип бәяли.

Татарларның чит милләтләр гадәт-йолаларына иярүен тәнкыйтьләп, Әмирхан «Мәгънәсез тәкълид» (Кояш, 1914, 12 февраль), «Май чаптык...» (Кояш, 1914 ел, 18 февраль) кебек язмалар бастыра. Җәмгыятьтәге кимчелекләрдән көлеп язылган «Театрдан килгән акча хәрәм» (Кояш, 1914, 9 май) җәмгыяте хәйриядә театр уйнаудан кергән акчаны хәрәм дип белдерүләрнең нигезсезлеген дәлилли. «Шаккатыргыч сәяси» (Кояш, 1914, 15 июль) «Йолдыз» мөхәррире Ә. Максудиның белер-белмәс сәяси фаразлар әйтүеннән көлеп иҗат ителгән. «Бергәме, аерыммы?» (Кояш, 1914, 17 август) «Йолдыз» газетасының сугышта әсир төшкәннәр файдасына акча җыю максаты белән «Мөселман комитеты» төзү тәкъдименә кагыла: Әмирхан бу эшне мөселманнар аерым түгел, руслар белән бергә башкарырга тиеш дигән фикерен җиткерә. Шушы ук мәсьәлә кабат «“Йолдыз”га җавап» (Кояш, 1914, 10 сентябрь) язмасында дәвам итә.

Бүген дә актуальлеген җуймаган «Кабиләлек низаглары» (Кояш, 1915, 25 февраль) Мәхбүбҗамал Акчуринаның «Имля мәсьәләсе» мәкаләсенең, телдәге аерым күренешләргә багышланган булса да, мишәрлек-татарлык мәсьәләсен кузгатып җибәрүенә игътибар итә. Әмирхан моның татарларны бүлгәләүгә китерергә мөмкин булган куркыныч күренеш икәнлеген әйтә. Шуңа күрә, бер яктан, бу мәкаләне бастырганнары өчен «Ил» газетасы хезмәткәрләрен гаепли. Бик кечкенә күренешкә нигезләнеп («й» һәм «җ» хәрефләренең төрлечә кулланылышы) зур нәтиҗә ясаган авторга да тәнкыйть сүзләре белдерә. Тел ягыннан Г. Рәхимнең «Җим мәсьәләсе» мәкаләсен телгә

алып, бу проблеманың фәнни аңлатылышына туктала. Нәтиҗә ясап, болай ди: «Әүвәл шималь төреге була белергә кирәк, аннан соң да әле мишәр, татар, башкорт, казакъ булырга өлгерермез. Әүвәл бер мәдәният астына кереп, кеше төсле торып карарга кирәк, әгәр ул тормыш ошамаса, аннан соң да төрле кабиләләргә бүленеп сугыша башлауны булдыра алырмыз, оеша башлаган әдәби тел, җөйләнә башлаган милли барышка үзләре генә баш булырга теләүче кабиләләр табылалар икән, болар инде башка кабиләләр тарафыннан тәэдиб ителергә (*әдәпкә кертелергә*) тиешләрдер. Әгәр махсус кабиләнең хосусый мактанчык балалары шундый хәтәрле дәгъвалар белән матбугатка чыгалар икән, бу фәрд иң башлап шул кабиләнең алдынгы әфрады (*затлары*) тарафыннан авызлыкланырга тиештер» [6: 287].

Гомумән алганда, 1915 елдан әдип мәкаләләрендә тәнкыйть тагын да көчәя. Ул татар дөньясындагы күп кенә күренешләргә мөнәсәбәт белдерә. «Мөфтилек мәсьәләсе вә аңар кандидатлар»да (Кояш, 1915, 26 июнь) 1915 елның 12 июнендә вафат булган мөфти М. Солтанов урынына яңа мөфти кую мәсьәләсе турында сүз бара. Әмирхан татар җәмәгатьчелегендә башланган фикер алышуларга туктала, хөкүмәт татар дөньясы фикеренә колак салырмы-юкмы дигән мәсьәләгә хокукый яктан карап, фараз ителгән кандидатлар хакында сөйләп уза. «Мәдәни ганганәсезлек хурлыгы» (Кояш, 1915, 30 июль) Ишми ишаннарның донос белән шөгыльләнүенә ачынып язылган. «Кыз балаларымыз мәктәпләрендә» (Кояш, 1916, 25 март) имтиханнар алуның кирәклеге шик астына ала. «Бездә һөҗү» (Кояш, 1916, 18 июль) татар көлке журналларындагы тупаслыкны, үсеш-үзгәреш булмауны тәнкыйтьләп язылган. «Безнең Казан» (1916 ел, 24 сентябрь) Казанның дини мәдрәсәләренең матди хәле авыр булуга ачынып иҗат ителгән.

Ф. Әмирханның 1917 елга кадәрге татар матбугатында башка газета-журналларда дөнья күргән мәкаләләре күп түгел. Алар да заказ белән язылалар, күрәсең. Әйтик, «Йолдыз»да «Уфада лекция» (Йолдыз, 1914, 18 февраль) мәкаләсе басыла. Анда Әмирхан Уфада Габдулла Шөнаси (1885–1938) лекциясе оештырылуны хупласа да, кимчелекләрен дә барлый, сүзен: «Гавам өчен булган лекция булдыгыннан мөмкин мәртәбә татарча итеп, һәркем аңлардаерак булуына игътибар ителсә яхшы булыр иде», дип төгәлли.

«Мәктәп»тә Ф. Әмирхан «Исемнәрне татарчалаштыру мөнәсәбәте белән» (1914, 20 март) дигән язма бастыра, анда балаларга матур-матур татарча исемнәр куюны хуплый.

1917 ел инкыйлаблары Ф. Әмирханның көндәлек тормышын да, эшчәнлеген дә зур үзгәрешләргә китереп кертә. Аның бу дәвергә караган беренче публицистик мәкаләләре шушы вакыйгаларны татар халкының алгарышы өчен файдаланырга омтылып һәм алда торган бурычларны халыкка аңлату максаты белән язылганнар.

Күләмле «Инкыйлаб вә без» аналитик хезмәте «Кояш» газетасының 1917 елгы 7, 9, 12, 14, 17, 19, 21, 23, 27, 30 март һәм 4, 9,

11 апрель саннарында нәшер ителә, анда Февраль инкыйлабыннан соңгы вазгыятькә аналитик күзәтү ясала.

Әмирхан сүзне инкыйлабка кадәрге көннәрдән үк алып китә, Беренче бөтендөнья сугышы зур үзгәрешләргә китерәчәге сизелә иде, дип: «Без, сугыш башланып, аның йөзе ачык күренә башлаган көннән бирле, Русия мөселманнары өчен бер гомуми мөәссәсә вөҗүдкә китерү вә шуны хәятлы сурәттә эшләп тора торган җанлы бер организация уларак дәвам иттерүгә халыкны кызу-кызу өндәп карадык: мәҗрухларга (*яралыларга*) ярдәм өчен мәркәз комитет, мөселман фракциясе хозурында бюро ясау мәсьәләләренең куптарылулары, шаулатылулары, алар хакында әллә никадәр гасаби (*көчле)* нәрсәләр язып караулар – болар һәммәсе дә менә шундый бер организациягә оеткы ясап җибәрергә тырышу иде», татар иҗтимагый хәрәкәтенең, барыр кыйбласын ачык күзалласа да, максатына ирешмәвен, инкыйлаб дәверендә татар-мөселманнарга җитәкче булырлык бер үзәк, «Петроградтагы күземез, колагымыз» оешмауны зур үкенеч белән белдерә. «...менә шуның нәтиҗәсендә без ватанымыз хәятының иң куркынычлы, иң тантаналы вә иң олуг дәкыйкасында (*вакытта)* үземезнең башымызда тора торган, үземезнең кирәк дәкыйкада хәрәкәткә кушылып китәргә мөстәгыйд булуымызны тәэмин итә торган мөәссәсәдән мәхрүм булдык». Шул рәвешле, вакытлар үткән саен әһәмияте күбрәк күренә торган шушы сәяси җитешсезлекнең нинди нәтиҗәләргә китерәчәгенә ул үз заманында ук төшенә, бу безнең киләчәккә өметебезне шик астына куя дип әйтә.

Материалда Әмирханның вакыйгалардан бик яхшы хәбәрдар икәнлеге күренеп тора. Әйтик, ул: «Бу революцияне эшләп чыгаручы элемент, башлыча, рус демократиясе булса, Петроград гарнизоны арасында, иске идарә белән көрәшкән солдатларның йөз мең кадәрлесе татар һәм чирмеш вә чуваш милләтләренә мәнсүб (*караган*) солдатлар булган икәнлеге дә хәзер инде мәгълүм», дип искәртә. Кавемдәшләре кан коеп та, татарларның ил киләчәген билгеләүдә руслар һәм яһүдләр белән бертигез катнаша алмавы аның борчылу сәбәбенә әйләнә.

2 нче бүлек кавемдәшләрен берләшергә, ил һәм милләт язмышы хәл ителгән бер заманда вак ызгышлар белән вакыт уздырмаска чакырып башлана. Әмирхан 1905 елда милләтне оештырган һәм берләштергән «Иттифак әл-мөслимин» партиясен искә төшерә, шундый партия кирәклекне көн тәртибенә куя, «Иттифак...»ны тергезү яңа партия оештыруга караганда җиңелрәк дип санаганын әйтә, әлеге эшнең үзе күзаллаган планын да аңлатып уза.

3 нче бүлектә әдип Февраль инкыйлабына бәя бирә: «Ватанымыздагы соңгы ихтилал (*баш күтәрү*) үзенең тибы белән гаҗаиб, моңар кадәр тарихта мисалы күрелмәгән бер ихтилал булып чыкты: бу – бер сыйныфка гаид ихтилал түгел. Бу – аристократия ихтилалы булмаган шикелле, демократия ихтилалы гына да түгел; хәрби ихтилал гына да түгел, бәлки бөтенрусия гражданнарының, игътикадларда

(*инануларында)*, фикерләрдә, төп максатларда бер-берсеннән гаять ерак тора торган бөтен сыйныфларның ихтилалы иде»; аны бөтен халык, аның барлык катлаулары гамәлгә куйган хәрәкәт дип атый. Әмирхан кабат татарлардагы таркаулыкка кайта, аларның шушы хәлиткеч вазгыятьтә дә үзара каршылыкларын мәйданга чыгаруына ачынып, «Алдымызда милләтнең бер уч кадәр зыялы сыйныфы алдында, зурлыклары белән коточыргыч мәсьәләләр торган вакытта, бу мәсьәләләрнең һәрберсе иҗаби (*уңай)* эш таләп итеп торган дәкыйкадә, халыкның вакытын бушка сарыф иттерү, аның фикерен вак мәсьәләләргә бору – җинаятьтер».

Шушы фикерне 4 нче бүлектә үстерә барып, бердәмлекнең сәяси ягына күз ташлый: әдип төп өлешен сәясәттән ерак булган авыл халкы тәшкил иткән татар халкына бу вазгыятьнең нинди бурычлар йөкләгәнен күзәтеп бара, аңлату эшен көчәйтергә, вак фетнәләргә иярмәскә өнди. «Халкымызның олуг вә кечеге бер нәрсәне аңлап җитәргә тиеш: Безнең бөтен истикъбалемез, бөтен бәхетемез – хәзерге яңа тарзы идарәнең ныгып калуындадыр».

Әмирханның яңа идарәдән ни көткәнлеге алдагы 5–7 нче бүлекләрдә ачык күренә. Ул Россия империясендәге сәясәтне тәнкыйтьли, укучыларына Учредительное собраниенең әһәмиятен аңлата һәм аңа сайлауларда катнашуның мөһимлеген күрсәтә. 8 нче бүлектә әдип шул оешма хәл итәчәк дип фаразланган илдәге киләчәк хакимият идарәсе турында сөйли, падишаһлык (монархия) һәм җөмһүрият (республика) рәвешләренең уңай һәм тискәре якларын аерым-аерым күзәтеп чыга. Монархиянең Россия өчен үткән көн булуын ассызыклап, болай ди: «...халыкны берләштерә торган нәрсәнең падишаһ булмыйча, бәлки ватан мәхәббәте вә ватанның халкына бирә алган рәхәт вә сәгадәте булганлыгын уйларга тиеш буладыр». Татар халкының – ислам динендә яшәгән кавемдәшләренең – дөньяга карашларын бик яхшы аңлаган Әмирхан республика формасын мөселман дәүләтләренең тарихи чынбарлыгына каршы килми торган бер идарә рәвеше кебек тәкъдим итә. 9 нчы бүлектә исә кабат дөньядагы падишаһсыз идарә итәлә торган мәмләкәтләр хакында сүз алып бара һәм республика идарә системасын яклап, болай ди: «Төрле идарәләр белән яши торган мәмләкәтләр арасында, үзенең халкына иң күп иркенчелек, иң күп рәхәт вә сәгадәт бирә торган мәмләкәтләрнең бу көнге көндә җөмһүрият тарзы идарәсе белән идарә итәлә торган җирләр икәнчелеге әхвәле галәм белән таныш булган һәркемгә мәгълүм хакыйкатьтер»; «җөмһүрият тарзы идарәсендә мәмләкәтнең баш хуҗалыгы бер кешенең мөстәбид (*үзенчә*) теләвенә тапшырылмыйча, халыкның үз кулында буладыр».

10 нчы бүлек газета укучыларын төрле илләрдәге сайлау системалары белән таныштыра, аларны икегә бүлеп, берсендә – сайлауда халыкның катнашуы аның салым түләү мөмкинлегенә бәйле икәнлеген, икенчесендә – «мәмләкәт идарәсе чын-чынлап бөтен халык теләгәнчә була», дип әйтеп, Әмирхан бу форманың «халык җөмһүрияте

(демократическая республика)» дип аталуын кабат искәртә. Аның фикеренчә, татарлар – «без – Русиядә тора торган милләтләрнең иң фәкыйре вә икътисади иң зәгыйфемездер. Безнең сәүдәгәрләремез – вак сәүдәгәрләр; безнең һөнәрмәндләремез – вак һөнәрмәндләр; милләтемезнең йөздән туксанын тәшкил итә торган крестьяннарымыз да малсыз, мөлексез фәкыйрьләрдән гыйбарәттер. Шуңар күрә, әгәр сайлауларга катышу өчен мал вә милек, яхуд мәгълүм бер микъдардан ким булмаган налог түләү шарт ителде исә, бу шарт һәрбер милләткә караганда безнең милләткә зарарлы тәэсир итәчәк, безнең милләтнең тавышын киметәчәктер». Әлеге икътисади эчтәлекле дәлилгә таянып, әдип татарларга дәүләт идарәсендә халык җөмһүрияте юлын сайларга кирәклекне төшендерә. Бу юлны ул Россиянең икътисади әхвәлен, андагы крестьяннарның матди хәлен яхшыртырга мөмкинлек бирү дип каравын да яшерми.

12 нче бүлектә автор бу юлны сайлауның әһәмиятенә «милли ноктаи назардан, үземезнең милли бөтенлегемезне саклавымыз ноктаи назарыннан» карый һәм болай дип белдерә: «Без Русия мөселманнарына үземезнең бөтенлегемезне саклар өчен иң әүвәлге вә иң мөһим чара – бөтен милли мәсьәләләремезнең үз кулымыз, үз ихтыярымызда булучылыгымыздыр; моның өчен безгә дини, милли һәм мәдәни автономияләр зарурдыр. Безнең миллиятемез генә түгел, динемез дә Русиянең башка әһалисенекенә караганда бөтен асылыннан бам-башка (*бөтенләй башка*) булганга, безнең хәзергә кадәр килгән бөтен ганганәтемез (*традицияләребез*), бөтен гадәтемез, бөтен тереклегемезнең рәвеше ватанымызда әксәрият (*күпчелек*) тәшкил итә торган олуг рус милләтенекеннән бөтенләй аерым булганга күрә, безнең бу автономиямезгә гаскәри бүлекләремезнең аерым, махсус булучылыгы да керергә тиешдер. Ягъни безнең өчен ватанымызның миллиятләр федерациясе буларак идарә ителүе лябед (*котылгысыз*)».

Калган ике бүлектә Әмирхан Россиянең халыкара мәйдандагы сәясәтен игътибар үзәгенә куя һәм мөселман дәүләтләренә мөнәсәбәт, Төркестандагы мөселманнарның хәлен сөйли. Шушы урында Әмирхан тагын бер кат инкыйлабны яклап чыга: «Хода белә, әгәр бу инкыйлаб булмыйча, яңадан 25 ел бу хәл дәвам иткән булса, бу бичара мәмләкәтләр вә бичара Русия Төркестаны нинди мөдһиш (*куркыныч*) бер хәрабәгә әйләнер вә нинди бер терелмәслек рәвештә мөнкариз булып (*юкка чыгып*) өлгерер иде». Автор фикеренчә, шушы хәрабәләрне тергезер өчен күп көч һәм хезмәт сорала. «Тарихның барышы, гомуми әхвәлнең оешуы шул иҗади хезмәткә безне чакыра, шул иҗади хезмәтнең зур бер кыйсемен, шуның авыр башлангычын бездән, Урта Русия төркиләреннән, таләп итә; чөнки бу көндә без – Русиядәге төрки кабиләләрнең “иң” мәдәнисе, иң аңлысы вә зыялы көчләргә баерагымыз. Хәзерге әхвәлне аларга кирәкле рәвештә аңлатырга мөстәкыйд (*сәләтле*) бер халык булса, ул да – бездер. Аларны оештырырга, аларга һушларына килергә әүвәлге ярдәмне бирә торган бер табиб

булса, ул да бездән гыйбарәттер. Без моны бер төркестанлылар монафәга (*файда)* өчен генә түгел, бәлки үземезнең чын монафәгамыз өчен дә, бөтен милли монафәгамыз өчен эшләргә тиешләрмез».

Бу мөрәҗәгатьтә Ф. Әмирханның Февраль инкыйлабының Русиягә яңа якты тормыш алып киләчәгенә өмете дә, үз халкының акылы, көче, оештыру сәләте белән горурлануы да, татарларның үзләрен һәм башка төрки милләтләрне үсеш юлына куячагына ышаныч та ачык күренеп тора.

Шушы күләмле аналитик хезмәт артыннан ук Әмирхан «Аң» журналының 1917 елгы 3–4 нче (20 апрель) санында ярым әдәби, ярым публицистик «Богаулар өзелделәр» мәкаләсен (аны нәсер буларак бәяләргә мөмкин) бастыра. Бу әсәрне М. Мәһдиев: «Ф. Әмирхан публицистикасының Октябрь революциясенә кадәрге югары ноктаca... ларыннан берсе, – дип бәяли. – Самодержавиенең бәреп төшерелүен ул “богаулар өзелү”, “коллык мөһере” ватылу дип бәяли, царизмның моңа кадәр татарлар арасында алып барган реакцион политикасын гаепли» [5: 314].

Әдәби-эмоциональ рәвештә әдип: «Богаулар өзелделәр. Коллык мөһере ватылды! Олуг ватан Русиянең тарихта мисле күрелмәгән дәрәҗәдә муаффәкыятьле ихтилалы (*уңышлы чыккан революциясе*) бу көндә безне бөтен мөселман галәменә караганда мөстәсна (*аерым*) бер хәл алдына бастырды: безнең алда хәзер мең төрле якты вә нурлы имкяннар (*мөмкинлекләр*) торалар; бу көндә без, бөтен ислам галәменнән ялгыз без, бәни адәмнең дөньяда бәхетле яши торган кыйсеме белән бертөрле сәяси әхвәл эченә килеп кердек. Бу көннән соң безгә, ялгыз Русия мөселманнарына, Европада бөтен Европа әһалисе (*халкы)* белән бертигез хокуклы буларак көн итәргә имкян ачыладыр» [6: 324], – дип шатлана. Үткәндәге кысуларны санап уза һәм киләчәккә бурычлар билгели: «Менә ил корылтае (Учредительное собрание), менә җөмһүрият тәэсис ителү (*төзелү)*, менә җирләр мәсьәләсен катгый сурәттә хәл итеп, халыкның иң зур әксәриятен (*күпчелеген*) тәшкил итә торган крестьянны адәм хәяты белән тора алырлык икътисади хәлгә күтәрү, менә милләтләргә гадәдләренә мөтәнасиб (*халык санына карап)* вәкилләр сайлау хакы бирү, менә милләтләр автономиясе мәсьәләсе... Менә автономия мәсьәләсе, шул мәсьәлә генә, дини, милли, мәдәни автономия генә ватанда әкаллият (*азчылык*) тарафында калган милләтләрнең бөтен ихтыяҗларын үти ала вә үтәгәндә дә инде шул милләтләрнең истикъбальләрен мәңгегә тәэмин итәрлек итеп үти аладыр» [6: 326]. Әмирхан менә шушы эшләрне мәйданга китерергә, моның өчен тырышырга, хезмәт куярга чакыра, «чөнки, – ди ул, – без Русиядә руслардан кала иң зур милләт, чөнки без башка гайре русларның һәммәсеннән артык автономиягә мохтаҗмыз». «Русиядәге гайре рус милләтләргә милли вә мәдәни автономия бирелү дигән сүз – безнең телемез, дарелфөнүннәрне хави (*эченә алган*) булган хәлдә ана телендә мәктәпләремез, дини эшләремезне идарә, бөтен дини вә милли хаҗәтләремез өчен милли фонд,

бәйрәмнәремез һәм мөселман гаскәрләрне хосусый полкларга аеру вә илх, вә илх (*һәм башка*) мәсьәләләремезнең һәммәсенең без теләгән рәвешчә хәл итүләре дигән сүздер ки, моның белән инде без истикъбальләре тәэмин ителгән бәхетле милләтләрнең берсе булып киткән буламыз» [6: 327].

Мондый аналитик һәм риторик, халыкны кузгатуга, берләштерүгә, аңа юл күрсәтүгә юнәлтелгән күләмле язмалар белән беррәттән, Ф. Әмирхан көн мәйданга чыгарган вакыйгаларга мөнәсәбәт белдерүдән дә туктамый. «Кояш» газетасында аның бер-бер артлы язмалары пәйда була. Габдулла Кариев бенефисы уңае белән сәхнәдә Г. Исхакыйның «Зөләйха» драмасы куелу хакындагы «“Зөләйха”» (Кояш, 1917 ел, 19 март); Г. Исхакыйның Казанга килү хөрмәтенә унбиштән артык татар оешмасыннан 160 тан артык кеше җыеп банкет оештыру турында – «Гаяз әфәнде шәрәфенә» (Кояш, 1917 ел, 11 һәм 13 апрель) һ. б. Әмирхан күзеннән тәнкыйтьләрлек күренешләр дә читтә калмый. «Вакытлы мөфти» (Кояш, 1917 ел, 23 март) руханилар С. Баязитов һәм Г. Капкаевның өй күзәтүе астына алынуы хакында сөйли. Аеруча «Епископ Андрейның каралыгы» (Кояш, 1917 ел, 27 март) мәкаләсе Әмирханның карашларын аңлау ягыннан кызык. Ул Вакытлы хөкүмәтнең Петроградка метрополит епископ Андрейны (Ухтомский) чакыруына нисбәтле. Әдип руханины эш-гамәлләре белән милләтара низаг чыгаруда, Февраль революциясеннән соң элекке фикерләреннән кайткан булып кылануда – икейөзлелектә гаепли, мондый кешеләрнең хөкүмәттә постлар биләргә тиеш түгеллеген мәсьәлә итеп куя. «Оят булды!» язмасы да (Кояш, 1917 ел, 1 август) игътибарны җәлеп итә. Ул 1917 елның 21 июль – 2 август көннәрендә Казанда узган Бөтенроссия мөселманнарының икенче корылтаендагы бер күренешкә – Милли Шура исеменнән доклад укыган Мамлиев белән Токымбәтовның русча сөйләвенә мөнәсәбәт белдереп язылган. Бу мәкаләләр Ф. Әмирханның әле киләчәккә ышаныч белән янып, яңа вакыйгалар эчендә кайнавы турында сөйли.

Әмма хәл үзгәрә: 1918 елда Ф. Әмирхан «Шәрык кызы» журналында (1918 ел, № 2 (апрель)) бердәнбер мәкалә – «Тукай вә хатынкыз» дигән истәлеген бастыра. Бу хәлнең бер сәбәбе мәкалә астында аның үзе тарафыннан аңлатып узылган: анда Тукайның вафатын искә төшереп махсус әзерләнгән, Г. Исхакыйның һәм С. Рәмиевнең Тукайга багышланган мәкаләләре кергән «Ил» газетасының 13 нче саны «Галимҗан әфәнде Ибраһимов вә иптәшләре тарафыннан конфисковать ителгән» булу искәртелә. Күрәсең, цензура чиктән тыш көчәеп, Әмирханның турысын әйткән мәкаләләрен басмага уздырмый башлый. Бу хакта кайбер мәгълүматлар әдипнең көндәлекләрендә дә бар.

Инкыйлабтан соң да әдип Тукай иҗаты хакында язудан туктамый. «Тукай шигъриятенә багышланган мәкаләләр циклын йомгаклаган “Күпме какканны вә сукканны күтәрде бу ятим” (1923) мәкаләсе, тезислар рәвешендә булса да, шагыйрь тормышының әһәмиятле баскычларын, иҗатының төп сыйфатларын билгели. Ф. Әмирхан

Тукай иҗатын ул яшәгән татар мохите, иҗтимагый тирәлек белән тыгыз бәйләнештә карый. Кыскача гына тәрҗемәи хәленнән соң иҗат сызыкларына күчә. Аның кайгы-хәсрәт, моң баласы булуы искәртелә. Мәктәп-мәдрәсәләрдә алган тар гыйлем, төньякның “ярлы, мескен” табигате, “Казан белән Уральск арасында чикләнгән дөнья белән танышлык”, түбән зәвыклы, түбән фикерле, начар гыйлемле даирә, Ф. Әмирхан карашынча, Тукайның тумыштан бирелгән сәләтенә агылырга мөмкинлек бирмиләр» [7: 175–177]. Мондый каршылыклы кабул ителә торган һәм үтә кырыс тәнкыйтьнең бер сәбәбен Т.Ш. Гыйлаҗев әдипнең Тукай иҗатын «реаль тормыш, милли хәят, иҗтимагый тирәлек белән бәйләнештә аңлатырга» омтылуда, шулай ук совет идеологиясе тәэсирендә күрә [4: 118]. Моннан тыш, язманы укыганда Ф. Әмирханда Тукайга гына түгел, үзенә дә, XX гасыр башының илһамлы һәм милләтпәрвәр башка вәкилләренә дә сызланулы караш урнашуны, милләткә төшкән авырлыкларны – фәлсәфи күзлектән, язмыш сынавы итеп аңларга тырышуны да күрми мөмкин түгел.

1919 елда Ф. Әмирхан берничә генә, нигездә, татар дөньясындагы аерым вакыйгалар хакында хәбәр иткән мәкаләләр нәшер итә. Алар арасында әдипнең ялкынлы каләме Октябрь инкыйлабы булганнан соң, шуны хуплап, бер үк вакытта бер төркем коммунистларның татар-башкорт җөмһүриятен төзүгә каршы чыгуларына, шулай ук татарларда өстенлекле сыйныф буларак пролетариат сыйныфын игълан итүләренә тискәре мөнәсәбәт белдереп язылган «Ләфызпәрәстлек кенәме, лакейлыкмы?» (Кызыл Армия, 1919, 14 декабрь) мәкаләсендә генә күренә.

1920 елда Әмирханның публицист активлыгы терелгән, үзенә рух күтәренкелеге кайткан кебек тоела. «Кызыл Армия», «Эш» кебек газеталарда ул инкыйлабны яклап («Гражданнар сугышы һәм зыялылар»; Эш, 1920, 21 гыйнвар); Кызыл гаскәрнең җиңүен, Россиядән икътисади блокаданың алынуын котлап («Революциядә яңа дәвер»; Кызыл Армия, 1920, 28 гыйнвар) мәкаләләр бастыра. «Сәгать сукты!» (1920, февраль) мәкаләсендә, Әмирханга хас кайнарлык, эмоциональлек белән, ачлык бетеп туклык килеренә, төрле баскычтагы уку йортлары үсү-камилләшүгә, гыйлем, мәдәният, нәфис сәнгать чәчәк атасына ышаныч белдерелә. Әмирхан боларның барысын хезмәт кенә тәэмин итә ала дип яза. Алга таба иҗади хезмәткә өндәү аның һәр язмасында диярлек сызылып бара.

Шушы елны Әмирханның ярым-әдәби, нәсергә тартым берничә язмасы дөнья күрә. «Революция балалары (Яшь кызыл командирларга багышлана)» (Кызыл Армия, 1920, 18 март); «Шәрык уяна» (Кызыл Шәрык, 1920 ел, № 1) – шундыйлардан. Бәлки, монда әдәби барышның тәэсире дә роль уйнагандыр: заман алып килгән вакыйгаларны революцион пафос белән сурәтләү (М. Максуд, К. Нәҗми, Ф. Әсгать,

Ф. Бурнаш, Ш. Госманов һ. б.) ул еллар татар лиро-эпик әдәбиятында үзенчәлекле бер күренешкә әйләнә.

Әдип халыкара мөнәсәбәтләр мәйданындагы хәлләргә шатлануын да белдерә («Төрек милләтчелеге һәм Русия Советлар власте»; Кызыл Армия, 1920, 22 июнь), тәнкыйтен дә кызганмый («Яңа сугыш хәзерлеге һәм нефть»; Кызыл Армия, 1920, 15 апрель). Мәкаләләреннән аның, ихластан, «Татар Шуралар җөмһүрияте» – төзелеп, хезмәт белән халыкның якты киләчәккә чыгасына ышануы, шул хактагы өмете күренә әле. «Яңа имкяннар алдында» (Кызыл Армия, 1920, 25 июнь) мәкаләсендә ул моны туп-туры әйтә: «Бу җөмһүрият безгә үземездә калган тереклек теләге, тереклек омтылышы һәм тереклек куәтенең тышка чыгуына нәтиҗәле имкян бирергә тиештер. Бу җөмһүрият безгә, һәм җисмән, һәм рухан тәрәккый итеп, бәйнәлмиләлнең тигез хокуклы һәм тигез хәлле бер әгъзасы булу имкянын тудырырга тиештер. Бу җөмһүрият бездә адәмчелекнең чынлап та тәрәккыйга таба баруына ышанычны ныгытырга тиештер ки, шул имкяннар вә шул ышаныч кына адәмнәргә тереклек һәм тәрәккый юлында хезмәт итәргә көч бирә алалар» [6: 391]. Нәкъ менә 25 июньдә Татарстан АССР төзелә.

Әмирхан тормыштагы аерым күренешләргә бәйле язмалар бастыруын дәвам итә. Әмма аларда тәнкыйди караш кими бара, аны революцион пафос торган саен ныграк алыштыра. Узып киткән елга йомгак ясаган «1920 елда Шуралар Русиясе» (Кызыл дәфтәр, 1921, № 1) язмасы мондый нәтиҗә белән төгәлләнә:

«*Шулай итеп*

Без, хәзер генә үткәреп җибәргәнемез 1920 елдагы әхвәлемезне тикшереп карасак, бер нәрсә күрәмез: 20 ел безнең өчен әхвәлемезнең яхшыга таба үзгәрә башлау елы булды, мәшәкатьләрнең иң зурлары, газапларның иң ачылары инде артта калдылар, инде уздырылып җибәрелделәр. Бу мәшәкать, бу газапларны җиңеп чыккан революция инде һичбер вакытта җиңелмәслек дәрәҗәдә ныгыды.

Яңа елга кергәндә

Яңа елга кергәндә инде без гаять зур өмид һәм ышаныч белән керәбез. Бу ел безгә бер-бер артлы муаффәкыятьләр китереп торыр дип ышанамыз. Бу елга кергәндә без искиткеч дәрәҗәдә зур хуҗалык вә гыймарәт (*төзү*) планнары төзибез һәм эшче-крестьянның, Русия хезмәт халкының шул зур планнарны эшкә чыгарырлык көчкә малик икәнлекләрен дә бер дә генә дә шөбһә итмимез!

Эш! Эш! Армый-талмый хезмәт! Гайрәт, дәрт һәм киләчәккә ышаныч белән хезмәт!»

1921 елда Ф. Әмирханның, ачлар файдасына җыентыкка материал сорап мөрәҗәгать иткән Г. Ибраһимов үтенечен кире кагуы билгеле. Язучы үзе моны көндәлегендә хакыйкатьне күрсәткән язманы бастырмаячакларын белүе, ә ялган язарга теләмәве белән аңлата [3: 52–54].

Шуңа күрә бу елларда газета-журналларда басылган материалларының күбесе каләм тибрәтми тора алмаган шәхеснең күңелендәгесен түгел, мохит ишетергә теләгәнне язу булып тоела. Әдипнең көндәлекләрендә инкыйлабның максатына ирешә алмавы, советчыл системаның халыкны буйсындыруга корылуы, халыкның исә тагын да куркынычрак бер хаос мохитенә килеп керүе турында сызланулар теркәлә. Бу хакта Ф. Бәшировның фикере әдипне аңларга тырышуы белән игътибарга лаек: «Февраль революциясеннән соң "Богаулар өзелделәр. Коллык мөһере ватылды!" дип сөенеп, канатланып хәбәр биргән Ф. Әмирхан аннан соңгы вакыйгаларны инде якты хисләр белән генә кабул итә алмый. Беренчедән, үзе гомер буе хезмәт иткән, дөньяга килүләренә бар көчен куйган газета-журналлар ябылуын шатланып каршы алырга тиеш идемени ул? Халыкка озак еллар һәм нәтиҗәле, игелекле хезмәт итеп килгән "Шура", "Аң", "Кояш", "Вакыт" кебек дәрәҗәле матбугатның 1918 елда чыгудан туктаулары, бик күп татар зыялыларын тәрбияләгән "Галия", "Мөхәммәдия" кебек олуг мәдрәсәләрнең 1918–1920 елларда ябылулары, аерым китап нәшриятларының эшчәнлеге бетерелү – болар барысы да бөтен гомерен, бәхетен, сәламәтлеген татар халкына хезмәт итүгә багышлаган Ф. Әмирханга авыр тәэсир ясый» [2: 133]. Боларны дөрес шәрехләр өчен, Ф. Әмирханның көндәлекләре белән танышырга кирәк, әлбәттә.

Татар халкына мәхәббәте, олы ышанычы җуелмаган Әмирхан бу елларда да татарның зур шәхесләре хакында төпле язмалар белән чыгыш ясый. Каюм Насыйриның тууына йөз ел тулу уңае белән Гыйльми үзәк тарафыннан 1925 елның 15 февралендә Татар дәүләт театры бинасында юбилей кичәсе уздырылу мөнәсәбәте белән язылган «Бу рухта беренче...» (Безнең юл, 1925, 3 (март)) язмасы татар мәгърифәтчесенә дәлилләп олы бәя бирүе белән аерылып тора.

Ф. Әмирхан татар тормышында да, ил язмышында, дөньяда да давыллы-гарасатлы дәвердә яши. Илдәге олы үзгәрешләр аның тормышына да, иҗатына да килеп орыла, аның үзен сынаулар, үкенечсызланулар аша узарга мәҗбүр итә, тик рух ныклыгын, татар милләтенең якты киләчәгенә ышанычын тулысынча юк итә алмый. «Октябрь инкыйлабыннан соң ул очар канатлары каерылган тау бөркетенә охшап калды. Күбрәк җан асрауны күздә тотып гамәл кылган публицистикасында шактый гына үрләр яуласа да, "Татар кызы", "Хәят", "Кадерле минутлар" кебек сәнгать әсәрләренә торырлык яңа җәүһәрләр иҗат итү аның өчен вөҗүдкә ашмаслык хыялга әверелде. "Хәят"ның икенче кисәге дә, "Урталыкта" романының дәвамы да күренмәде. Аның 1917 елдан соңгы иҗат җимешләрен нинди генә бизмәннәргә салып үлчәсәк тә, әсәрләреннән, бигрәк тә көндәлек һәм хатларыннан, тыенкы рәвештә акланмаган өмет, ауланмаган ирек, җәрәхәте җуелмас фаҗига сулышы бөркелеп тора» [1: 332].

Әмма 40 яшендә бакыйлыкка күчкән, шуның соңгы 7–8 елын изоляциядә, теләгәнен яза алмыйча яшәгән Ф. Әмирхан калдырган

әдәби мирас, публицистик байлык үзенең тирәнлеге, колачы белән дә, хәтта күләме белән дә таң калдыра. Һәр хәрефне кулдан язып, кулдан җыеп бастырган заман бит бу! Әмирхан кебек үз милләтенә, халкына хезмәт итәр өчен, аны никадәр яратырга кирәк!...

Әдәбият

1. *Әмирханов Р.* Иманга тугрылык. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. 384 б.

2. *Бәшир Ф.* Сөйлә, каләм! Әдәби уйланулар, тәнкыйть мәкаләләре, рецензияләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 142 б.

3. *Вәлиев Н.М.* Фатих Әмирхан һәм совет хакимияте (Әдипнең куен дәфтәрләре. 1921–1926) // Фатих Әмирхан: традицияләр һәм заманчалык: Тууына 120 ел тулуга багышланган республикаара фәнни-гамәли конференция материаллары. Казан, 2006. Б. 52–54.

4. *Гыйлаҗев Т.Ш.* Әдәби мирас: тарих һәм заман: Тукай фәне. Әдәби тәнкыйть. ХХ гасыр башы татар әдәбиятында традицияләр һәм яңачалык / Кереш сүз авт. Д.Ф. Заһидуллина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 206 б.

5. *Мәһдиев Мөхәммәт.* Сызып ак нур белән...: шәхесләребез тарихыннан: фәнни-публицистик мәкаләләр / [төз. Г. Хәсәнова; кереш сүз авт. Д. Заһидуллина]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 583 б.

6. *Фатих Әмирхан.* Әсәрләр: дүрт томда. 3 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 512 б.

7. *Фатих Әмирхан.* Әсәрләр: дүрт томда. 4 т.: Әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 390 б.

Заһидуллина Дания Фатих кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият белеме бүлеге баш гыйльми хезмәткәре

Загидуллина Дания Фатиховна,
доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник
отдела литературоведения Института языка, литературы
и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ
zagik63@mail.ru